

УДК 343.8. (477) (075.8)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.31>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ У ВИДІ ОБМЕЖЕННЯ ДОЗВІЛЛЯ І ВСТАНОВЛЕННЯ ОСОБЛИВИХ ВИМОГ ДО ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО

Шморгун Віталій Олегович,

аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету

У науковій статті на підставі аналізу чинного законодавства України та судової практики висвітлено проблемні питання, які зумовлені звільненням неповнолітніх від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру у формі обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до їхньої поведінки. Розглянуто питання доцільності застосування таких примусових заходів виховного характеру.

Звернуто увагу на необхідність законодавчого закріплення у Кримінальному кодексі України дефініції мети застосування примусових заходів виховного характеру й обґрунтовано, що метою застосування примусових заходів виховного характеру має бути виправлення неповнолітніх, які вчинили кримінальний проступок або нетяжкий злочин, а також запобігання вчиненню ними нових кримінальних правопорушень.

Вказано на необхідність нормативного визначення переліку різновидів обмежень дозвілля та вимог до поведінки неповнолітнього, які можуть бути застосовані до останнього в разі звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, та строку їх застосування, як гарантії реалізацію принципів верховенства права та правової визначеності, оскільки обмеження будь-якого права має базуватися на критеріях, що дають змогу особі передбачати юридичні наслідки своєї поведінки.

Виявлено, що в сучасних умовах застосування таких примусових заходів виховного характеру, як обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог щодо поведінки неповнолітнього, фактично не може забезпечити виправлення неповнолітніх, які вчинили кримінальний проступок або нетяжкий злочин, а також запобігти вчиненню ними нових кримінальних правопорушень, оскільки відсутня процедура звернення вироків, якими застосовані вказані заходи, до виконання, а законодавством України не передбачений порядок здійснення контролю та наслідки невиконання неповнолітніми застосованих до них вироків суду примусових заходів виховного характеру.

Підкреслено необхідність реформування законодавства України в частині правової регламентації застосування примусових заходів виховного характеру.

Ключові слова: кримінальне право, звільнення від покарання, неповнолітні, примусові заходи виховного характеру, обмеження дозвілля.

Shmorgun Vitalii. Problematic issues of application of compulsory educational measures in the form of restriction of leisure and establishment of special requirements to the behaviour of a minor

Based on the analysis of the current legislation of Ukraine and judicial practice, the article highlights the problematic issues that arise when juveniles are released from punishment with the use of compulsory educational measures in the form of leisure restrictions and the establishment of special requirements for their behaviour. The author considers the expediency of applying such compulsory educational measures.

Attention is drawn to the need for legislative consolidation in the Criminal Code of Ukraine of the definition of the purpose of application of compulsory educational measures and it is

substantiated that the purpose of application of compulsory educational measures should be correction of minors who have committed a criminal offence or a minor crime for the first time, and also prevention of new criminal offences.

The author points out the need for a regulatory definition of the list of types of leisure restrictions and requirements to the behaviour of a minor which may be applied to the latter in case of release from punishment with the use of compulsory educational measures, and the term of their application as a guarantee of the rule of law and legal certainty, since the restriction of any right should be based on the criteria which allow a person to foresee the legal consequences of his/her behaviour.

It is found that in modern conditions, the application of such compulsory educational measures as restriction of leisure time and establishment of special requirements for the behaviour of a minor cannot actually ensure the correction of minors who have committed a criminal offence or a minor crime for the first time, and also prevent them from committing new criminal offences, since there is no procedure for enforcement of sentences which apply these measures, and Ukrainian legislation does not provide for the procedure for monitoring and consequences of failure to comply with such measures.

The author emphasises the need to reform Ukrainian legislation in terms of legal regulation of the application of compulsory educational measures.

Key words: criminal law, exemption from punishment, minors, compulsory educational measures, restriction of leisure time.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання вказаної проблеми. Проблеми застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх правопорушників привертала увагу не лише практиків, але й науковців, серед яких Н. Л. Березовська, В. М. Бурдін, Є. М. Вечерова, Т. О. Гончар, В. О. Глушков, Л. В. Герасимчук, Н. Я. Ковтун, Ю. Б. Мельникова, Г. М. Миньковський, Н. М. Мирошніченко, А. А. Музика, Є. С. Назимко, Л. М. Палюх, Л. Ю. Тимофєєва, С. С. Яценко, А. М. Яценко, О. О. Ямкова й інші. Проте тривають дискусії щодо мети вказаних заходів, доцільності звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, ефективності окремих видів примусових заходів виховного характеру, а також необхідності реформування чинного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 105 Кримінального кодексу (далі – КК) України неповнолітній, який учинив кримінальний проступок або нетяжкий злочин, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, зокрема й такі, як обмеження дозвілля та вста-

новлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього [1].

На думку Н. М. Мирошніченко, такий захід спрямований на утримання дитини від середовища, яке сприяє девіантній і деліквентній поведінці [2, с. 202].

Проте в постанові від 9 жовтня 2023 р. у справі № 233/2288/22 Верховний Суд зазначив, що основним принципом, яким повинен керуватися суд під час вибору виду примусових заходів виховного характеру неповнолітньому, є забезпечення якнайкращих інтересів дитини.

Поняття принципу «забезпечення найкращих інтересів дитини» розкрито у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», відповідно до якої забезпечення найкращих інтересів дитини – дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити [3].

Верховний Суд у своїй постанові від 9 жовтня 2023 р. у справі № 233/2288/22 зазначив, що метою застосування заходів виховного характеру є забезпечення інтересів неповнолітнього, які полягають в одержанні не тільки належного виховання, а й освіти, лікування, соціальної, психологічної допомоги, захисту від жорстокого поводження, насильства й експлуатації, а також у наявності можливості адаптуватися до реалій

суспільного життя, підвищити загальноосвітній і культурний рівень, набути професії та працевлаштуватися.

За визначенням Енциклопедії сучасної України, дозвілля – це сукупність видів діяльності (занять), які здійснюють у вільний час для задоволення певних фізичних, інтелектуальних, соціальних і культурних потреб [4].

З урахуванням наведеного постає питання, чи можливо забезпечити інтереси неповнолітнього та задоволення його потреб, а також реалізувати його здатність адаптуватися до реалій суспільного життя в разі обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього.

Зі змісту ст. 105 КК України випливає, що підставою для звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру є його щире розкаяння та подальша бездоганна поведінка, яка дозволяє суду дійти висновку, що він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

У листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх» № 223–66/0/4–17 від 16 січня 2017 р. зазначено, що згідно із ч. 1 ст. 105 КК України суд має право звільнити неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру за наявності сукупності деяких умов, серед яких і те, що поведінка неповнолітнього після скоєння злочину (кримінального правопорушення) була бездоганною. Під бездоганною поведінкою варто розуміти таку поведінку особи в сім'ї, побуті, трудовому чи навчальному колективі, коли вона свідомо й добровільно дотримується загальноприйнятих правил людського співжиття [5].

З наведеного випливає, що примусові заходи виховного характеру застосовуються до неповнолітнього, який після вчинення кримінального правопорушення виправився та має бездоганну поведінку. Тому постає питання доцільності обмеження такій особі дозвілля і встановлення особливих вимог до її поведінки.

Вказані суперечності, на нашу думку, можуть бути врегульовані в разі законо-

давчого закріплення у Кримінальному кодексі України дефініції мети застосування примусових заходів виховного характеру, зокрема, зазначення, що метою застосування примусових заходів виховного характеру є виправлення неповнолітніх, які вчинили кримінальний проступок або нетяжкий злочин, а також запобігання вчиненню ними нових кримінальних правопорушень.

Уважаємо, що в такому разі застосування таких примусових заходів виховного характеру, як обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього буде відповідати вищевказаній меті застосування примусових заходів виховного характеру, оскільки буде сприяти запобіганню вчиненню неповнолітніми, які вже порушували закон, нових кримінальних правопорушень.

Кримінальний кодекс України також не містить визначення, що треба розуміти під поняттям «обмеження дозвілля», а також перелік вимог до поведінки неповнолітнього, які можуть бути встановлені в разі звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

Також із буквального тлумачення змісту п. 2 ч. 2 ст. 105 КК України випливає, що обмеження дозвілля і особливі вимоги до поведінки неповнолітнього мають застосовуватися водночас.

Н. М. Мирошніченко зазначає, що примусові заходи виховного характеру у формі обмеження дозвілля неповнолітніх необхідно поєднувати з обов'язковим установленням особливих вимог до поведінки, які повинні мати педагогічний вплив (наприклад, установити обов'язок продовжити навчання) [2, с. 202–203].

Як орієнтує Пленум Верховного Суду України у п. 6 постанови «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15 травня 2006 р. № 2 [6], а також Верховний Суд у постанові від 9 жовтня 2023 р. у справі № 233/2288/22, обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог щодо поведінки неповнолітнього (п. 2 ч. 2 ст. 105 КК України) варто розуміти як: обмеження перебування поза домівкою в зазначений час доби; заборону відвідувати визначені місця, змінювати без згоди органу, який здійснює за ним нагляд,

місце проживання, навчання чи роботи, виїжджати в іншу місцевість; покладення обов'язку продовжити навчання, пройти курс лікування (за наявності хворобливого потягу до спиртного або в разі вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів) тощо.

Водночас Верховний Суд у постанові від 9 жовтня 2023 р. у справі № 233/2288/22 вказав, що наведений перелік заходів не є вичерпним, оскільки поняття «обмеження дозвілля» та певні «вимоги до поведінки неповнолітнього» мають широке розуміння, на відміну від інших заходів виховного характеру, визначених у ч. 2 ст. 105 КК України.

Згідно з п. п. 1, 3 ст. 485 КПК України, під час судового розгляду кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, окрім обставин, передбачених ст. 91 цього Кодексу, також з'ясовуються повні та всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати в разі індивідуалізації відповідальності чи вибору заходу виховного характеру; умови життя та виховання неповнолітнього [7].

Як слушно зазначає О. О. Ямкова, застосування примусових заходів виховного характеру є правом, а не обов'язком суду [8, с. 94].

Пленум Верховного Суду України в п. 6 постанови «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15 травня 2006 р. № 2 встановив, що з урахуванням даних про особу неповнолітнього та характеру вчиненого ним злочину чи суспільно небезпечного діяння суд визначає, які види дозвілля треба обмежити, а які – заборонити, або які обов'язки покласти на неповнолітнього.

На думку А. М. Яценка, під застосуванням заходів виховного характеру треба розуміти діяльність суду щодо ухвалення та закріплення у відповідному процесуальному документі остаточного рішення про призначення конкретного виду та (або) строку цього заходу кримінально-правового впливу [9, с. 186].

Оскільки ч. 2 ст. 105 КК України не визначає конкретного переліку обмежень дозвілля і вимог до поведінки неповноліт-

нього, вирішення вказаних питань віднесено до дискреційних повноважень суду.

Згідно із ч. ч. 3, 6 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у місцевих загальних судах і апеляційних судах діє спеціалізація суддів зі здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути вибрано суддю зі стажем роботи суддею не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді та високими морально-діловими та професійними якостями. У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, вибирається із числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді [10].

Проте вищевказані вимоги до суддів, які здійснюють кримінальне провадження щодо неповнолітніх, не замінюють собою необхідності визначення меж судової дискреції.

Відповідно до ст. 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права, який нерозривно пов'язаний із принципом юридичної визначеності [11].

Ми цілком поділяємо думку С. П. Погребняка, що принцип правової визначеності покликаний гарантувати ефективну дію принципу верховенства права [12, с. 38].

У ст. 3 Кримінального кодексу України передбачено, що законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права.

Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях неодноразово вказував на недосконалість чинного законодавства України і необхідність дотримуватися принципу правової визначеності – *res judicata* (справи «Єлоєв проти України», «Новік проти України», «Устименко проти України», «Трегубенко проти України», «Пономарьов проти України»).

Як зазначив Конституційний Суд України у своїх рішеннях від 22 вересня 2005 р. у справі № 5-рп/2005 та від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004, від 29 червня

2010 р. № 17-рп/2010, від 22 грудня 2010 р. № 23-рп/2010, із конституційних принципів рівності та справедливості впливає вимога визначеності, ясності та недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці та неминуче призводить до сваволі. Одним з елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустимі лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, установлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки.

Відповідно до Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R(80)2 стосовно здійснення адміністративними органами влади дискреційних повноважень, ухваленої Комітетом Міністрів 11 березня 1980 р. на 316-й нараді, термін «дискреційні повноваження» означає повноваження, які залишають адміністративному органу деякий ступінь свободи щодо ухвалення рішення, дозволяють йому вибирати з-поміж кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає більш відповідним.

Тому вважаємо, що у Кримінальному кодексі України має бути визначений перелік видів обмежень дозвілля і вимог до поведінки неповнолітнього, які можуть бути застосовані до останнього в разі звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. До заходів обмеження дозвілля можуть бути віднесені: заборона виходу з будинку (квартири) у визначений час, який не може перевищувати восьми годин на добу; заборона перебувати у деяких місцях; заборона виїзду чи обмеження часу виїзду за межі населеного пункту, у якому проживає неповнолітній. Що стосується особливих вимог до поведінки неповнолітнього, то до них, на нашу думку, можна віднести покладення на неповнолітнього обов'язку продовжувати навчання, утримання від спілкування з потерпілою осо-

бою або заборону наближатися до місця її проживання, проходження курсу лікування від наркотичної чи алкогольної залежності тощо.

У ч. 3 ст. 105 КК України передбачено, що тривалість заходів виховного характеру встановлюється судом, який їх призначає.

Пленум Верховного Суду України в п. 6 постанови «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15 травня 2006 р. № 2 зазначив, що суд у кожному випадку встановлює конкретний строк, протягом якого органи, що здійснюють контроль і нагляд за поведінкою неповнолітнього, повинні пред'являти особливі вимоги щодо неї, а неповнолітній зобов'язаний їх дотримуватися. Тривалість останнього має бути достатньою для виправлення неповнолітнього. На практиці обмеження дозвілля чи інші особливі вимоги щодо поведінки неповнолітнього можуть установлюватися на декілька місяців, що пов'язано, наприклад, із необхідністю пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, позбутися інших шкідливих для здоров'я звичок або закінчити навчання у школі, одержати професійні навички та працевлаштуватися (іноді – і на деякий період після цього).

Як впливає з п. п. 7 та 11 вищевказаної постанови, визначення часу застосування примусових заходів виховного характеру рекомендоване лише в разі застосування таких примусових заходів виховного характеру, як передача неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють (не менше одного року), направлення неповнолітніх до спеціальних навчально-виховних установ.

На нашу думку, у Кримінальному кодексі України варто визначити строк застосування примусових заходів виховного характеру, який може становити від шести місяців до трьох років, але не довше ніж до досягнення особою повноліття або завершення навчального закладу.

Чинним законодавством України не визначений і порядок виконання вироку про застосування примусових заходів виховного характеру у формі обмеження дозвілля і особливих вимог щодо поведінки, не передбачені наслідки ухилення неповнолітнього від виконання таких

примусових заходів виховного характеру в разі звільнення від покарання на підставі ст. 105 КК України, а також можливість дострокового звільнення від них.

Аналіз судової практики за 2023–2025 рр. свідчить, що деякі суди в разі звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру у формі обмеження дозвілля і особливих вимог щодо поведінки неповнолітнього покладають обов'язок здійснення контролю за поведінкою неповнолітнього на службу у справах дітей та сім'ї (справа № 753/11200/23).

Проте Інструкцією з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, затвердженою наказом Державної судової адміністрації України від 20 серпня 2019 р. № 814, навіть не передбачено звернення до виконання вироків у разі застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру [13], а Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» не покладає на служби у справах дітей обов'язку здійснення контролю за поведінкою неповнолітніх, звільнених від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру у формі обмеження дозвілля і особливих вимог щодо поведінки неповнолітнього [14].

Водночас в Україні діє система органів пробачії та, відповідно до ст. 13 Закону України «Про пробачію», органами пробачії з неповнолітніми проводиться соціально-виховна робота за індивідуальним планом роботи, з урахуванням оцінки ризиків повторного вчинення кримінальних правопорушень, яка передбачає диференційований підхід до неповнолітніх під час надання консультативної, психологічної та інших видів допомоги. Проте зі змісту ст. 7 вказаного Закону випливає, що пробачія не застосовується в разі звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру [15].

28 березня 2024 р. набув чинності Закон України від 23 серпня 2023 р. № 3342–ІХ «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення видів кримінальних покарань» і Кримінальний

кодекс України доповнений таким видом покарання, як пробачійний нагляд (п. 7–1 ч. 1 ст. 51 та ст. 59–1 КК України) [16]. Покарання у формі пробачійного нагляду передбачає покладення на засудженого до пробачійного нагляду обов'язків, які дуже схожі з обов'язками, які можуть бути покладені на неповнолітніх у разі звільнення їх від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру у формі обмеження дозвілля і особливих вимог щодо поведінки: проживати за вказаною в рішенні суду адресою; дотримуватися встановлених судом вимог щодо вчинення окремих дій, обмеження спілкування, пересування та проведення дозвілля; працевлаштуватися або за направленням уповноваженого органу з питань пробачії звернутися до органів державної служби зайнятості для реєстрації як безробітного та працевлаштуватися, якщо йому буде запропоновано посаду (роботу); виконувати заходи, передбачені пробачійною програмою; пройти курс лікування від наркотичної, алкогольної залежності, розладів психіки та поведінки внаслідок уживання психоактивних речовин або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб.

Контроль за виконанням засудженими до пробачійного нагляду вищевказаних обов'язків покладається на органи пробачії.

З урахуванням створення спеціальних органів, які застосовують наглядові та соціально-виховні заходи до осіб, засуджених до покарання без ізоляції від суспільства, вважаємо за доцільне покласти на органи пробачії роботу з особами, звільненими від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, шляхом унесення відповідних змін до Кримінального кодексу України та Закону України «Про пробачію».

Ми погоджуємося з думкою Є. С. Назимка, що чинне кримінальне законодавство України, яким є Кримінальний кодекс України 2001 р., є досить виваженим кодифікованим нормативно-правовим актом, про що свідчить вдала систематизація норм Загальної та Особливої частин. Однак не варто залишати без уваги недоліки, а іноді навіть рудименти, окремих норм, які останнім часом стають усе більш

наочними, а також те, що в Україні ситуація складається таким чином, що значна кількість міжнародних напрацювань, які рекомендовані до імплементації в національні законодавства країн, не може бути взята до уваги через деяку обмеженість чинного Кримінального кодексу, яка виявляється у вичерпному, неповноцінному та рудиментному переліку заходів кримінально-правового впливу, зокрема і звільнення від покарання та його відбування [17, с. 5, 79].

Висновки. Розв'язання проблем, зумовлених звільненням неповнолітніх від

покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру у формі обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до їхньої поведінки, досягнення мети застосування таких заходів можливе лише в разі реформування кримінального законодавства України в частині відповідальності неповнолітніх осіб, зокрема, більш чіткого правового регулювання звільнення неповнолітніх від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, а також узгодження національного законодавства з міжнародними стандартами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 26.02.2025).
2. Мирошніченко Н.М. Деякі пропозиції вдосконалення законодавства: щодо заходів кримінально-правового впливу на неповнолітніх. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані* : монографія / ред. : О.В. Козаченко, Є.Л. Стрельцов. Миколаїв : Іліон, 2016. 768 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/16549b79-9610-4004-b585-bc2594a8901b/content> (дата звернення: 26.02.2025).
3. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2021 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 26.02.2025).
4. Енциклопедія сучасної України. Т. 8 : «Дл» – «Дя» та додаток на літери «А» – «Г» / редкол. : І.М. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. URL: <https://esu.com.ua/article-20509> (дата звернення: 26.02.2025).
5. Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх : інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 січня 2017 р. URL: https://zib.com.ua/ua/print/127476-list_vssu_vid_16012017_223-6604-17_pro_praktiku_zdiysnennya_.html (дата звернення: 26.02.2025).
6. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру : постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-06> (дата звернення: 26.02.2025).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 26.02.2025).
8. Ямкова О.О. Примусові заходи виховного характеру: правова природа і види : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2003. 213 с.
9. Яценко А.М. Примусові заходи виховного характеру в системі заходів кримінально-правового реагування на злочинні прояви у сфері громадської безпеки. *Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції до 25-річчя ХНУВС, 18 квітня 2019 р., м. Харків*. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. С. 240–243.
10. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 26.02.2025).
11. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.02.2025).
12. Погребняк С.П. Основоположні принципи права: змістовна характеристика : монографія. Харків : Право, 2008. 238 с.
13. Про затвердження Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України : наказ Державної судової адміністрації України від 20 серпня 2019 р. № 814. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814750-19#Text> (дата звернення: 26.02.2025).

14. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.02.2025).

15. Про пробачію : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text> (дата звернення: 26.02.2025).

16. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення видів кримінальних покарань : Закон України від 23 серпня 2023 р. № 3342-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text> (дата звернення: 26.02.2025).

17. Вітвіцький С.С., Назимко Є.С., Тіточка Т.І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування: міжнародні та європейські правові стандарти : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2021. 134 с. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/02/ilovepdf_merged-1.pdf (дата звернення: 26.02.2025).